

Jeesuse kiusatuste maailm

„Viimne kiusatus“ on ajalooline romaan. Romaani žanr on autori-le andnud võimaluse käsitleda ajaloo taustal ajatuid ja üldinimlikke probleeme. Nikos Kazantzakise pilgu läbi nähtuna on jumalinimene Jeesus iga lugejat, meid kõiki puudutavate eksistentsiaalsete pingete võrdkuju. Ja muidugi elame me kaasa mitte ainult Jeesusele, vaid ka teistele: Jeesuse emale, Maarja Magdaleenale, Juudale. Jeesuse kõrval olemine muudab neid. Kristlik elukäsitlus kinnitab traditsiooniliselt sedasama – Jeesuse tõsiseltvõtmine on kohustus ja väljakutse igale kristlasele, igale inimesele. Neist asjust ei olegi siinkohal tarvis rohkem kõnelda, sest romaan teeb seda ise oma tungiva jõulisusega. Küll aga on ehk kasulik rõhutada seda, et autori poolt loodud romaanitegelaste elumaailm esitab kohati väga tabavalt ja lugejakogemuse mõttes tõetruult seda ajalootegelikkust, milles romaanikangelaste prototüübid tõenäoliselt elasid. Alljärgnevad kontuurjooned samast maailmast on visandatud piibliajaloolase käega.

Kui oleks valida vaid üks omadussõna, iseloomustamaks Iisraeli olustikku 1. sajandil m.a.j, siis sobiks selleks kõige paremini „tormiline“. Selle perioodi ajalooline raam kõneleb ise enese eest: 63. aasta suvel e.m.a vallutas Pompeius Jeruusalemma ja kinnistas Juudamaa Rooma alluvusse. Kuid kõigest pisut rohkem kui saja aasta pärast, aastal 66 m.a.j, sunniti prefekt Florus Jeruusalemmast lahkuma, ülestõusnud võtsid võimu enda kätte ja aastal 70 m.a.j pidi Titus uuesti Jeruusalemma vallutamise protseduuri kordama. Seekord oli Titus põhjalikum – lisaks Jeruusalemma templile hävis ka suurem osa linnast. Kuid sellega lugu veel ei lõppenud: aastal 131 m.a.j vallutas Simeon ben Koseba uuesti vahepeal taasasustatud Jeruusalemma, rabi Akiba tunnistas ta 4Ms 24,17 ennustuse põhjal Messiaks ning Simeon sai endale uueks nimeks Bar Kohba (Tähe Poeg). Lootused roomlastest lõpuks ometi lahti saada olid suured. Bar Kohba vermis valmis mündidki kirjaga „Iisraeli lunastamise esimene aasta“. Ja siiski läks nii, et aastail 134–135, kui roomlased olid toonud mässajate mahasurumiseks kogu riigist kohale 12 leegioni ja hävitanud 50 kindlustatud asulat ning maha põletanud 985 küla, sai otsa seegi ülestõus. Judea sai osaks Süü-

ria-Palestiina provintsist ja Jeruusalemmast sai Rooma koloonia Aelia Capitolina, juutidele keelatud linn. Lisagem veel asjaolu, et kogu selle perioodi vältel olid roomlased sunnitud ikka ja jälle ümber organiseerima selle piirkonna halduskorraldust ja kohalikke võimusuhteid ning toime tulema juudi kogukondade ümber puhkenud rahutustega ka mujal riigis, ja me võime korrata mõista, et see rahutus ja ärevus, mis Kazantzakise romaani kangelaste mõttest ja tegudest õhkub, juurdub üsna tõepäraselt toonase maailma oludes.

Ehkki säärase olukorra põhjusi oli mitut laadi, on need kõik ühel või teisel viisil taandatavad ühise nimetaja alla. Selleks oli Jumal. Religioon, ühiskondlik elu ja poliitika olid üksteisest lahutamatud kogu antiigis. Usutavade täitmine oli oluline osa inimeste argielust kõikjal, kuid Iisraeli eripäraks oli siinkohal ka nende etnilise identiteedi religioosne põhjendatus. Ainujumal oli loonud maailma ja kõigist inimestest välja valinud iisraeli rahva oma pühaks rahvaks, kellele ta prohvete Moosese kaudu oli andnud Seaduse, miska inimesed võisid elada Jumalale meelepärast elu. Praktikaga tähendas see mitmesuguseid pingeid. Näiteks kui maailmas on ainult üks Jumal ja Iisrael tema väljavalitu, siis miks kummardasid ümberkaudsed rahvad teisi jumalaid ja miks oli mõnele neist (siinkohal roomlastele) osaks saanud võim valitseda ka Iisraeli üle? Või mida siis õieti tähendas see pühadus, milleks Iisrael kutsutud oli? Suur osa Seaduses (piibli viis Moosese raamatut) esitatud pühaduse reeglitest seostus üsna loomulikult Jeruusalemma templi ja selles toimetatava teenistusega. Kas äkki aga pole nii, et neid reegleid tuleks laiendada ka väljapoole templiteenistust jäävatele eluvaldkondadele? Võis ju oletada, et roomlaste võim Iisraeli üle on Jumala karistus selle eest, et tema rahvas pole piisavalt püha, ja et kui nüüd selles plaanis midagi tulemuslikult ette võtta, siis kaob ka roomlaste võim. Samas võis olukorda tõlgendada ka nõnda, et Jumal on lubanud vallutajatel tulla mitte niivõrd karistuseks kui pigem oma rahva katsumiseks, usuprooviks. Maa saab uuesti pühaks siis, kui nurjatud uskmatud on välja aetud ja kollaborandid karistatud. Sellelaadsetel mõttekäikudel oli kindel alus rahva kollektiivses mälus – kõigest sadakond aastat enne roomlaste tulekut suutsid Makkabid edukalt toime tulla Iisraeli seni valitsenud Seleukiidide maalt välja ajamisega.

Tuleb veel kord rõhutada, et need usulis-poliitilised probleemid olid Iisraeli enamiku jaoks eeskätt just identiteediprobleemid. Kes oleme meie ja kes on teised meie ümber? Moosese Seaduse olulisemad sätted (nagu meeste ümberlõikamine, koššer-toidu reeglid ja sabatikäsk) eristasid selgesti juudi mittejuudist, väljavalitud rahva liikme kõigist teistest. Need piirid taotlesid tasakaalustatust ja selgust. Piirid ju mitte ainult ei erista üht teisest, vaid nendega kaasnevad ka juhendid piiride legitimeerimiseks ületamiseks. Juut võis mittejuudiga ajada äri, kuid mitte koos süüa. Ka paganad võisid Jeruusalemma templis kummardada Jumalat, kuid ainult selleks ettenähtud kohas. Seni kui reeglitest vastastikku kinni peetakse, hõlbustavad need elamist. Ja just siin tajusid paljud toona, et Rooma võim ei pea reeglitest kinni. Tüüpiline on siin näide sellest, kuidas prefekt Pontius Pilatus (seesama Pilatus, kes Jeesuse hukata lasi) lahendas Jeruusalemma veevarustuse probleemi. Ta laskis ehitada akvedukti mägedest linnani, ent nõudis samas, et ehituskulud oleksid kaetud templi kui ühe suurima veetarbija varadest. Templile ohverdatud raha oli juutide jaoks aga niivõrd püha, et seda ei oleks tohtinud akveduktile kulutada – taas piiride küsimus, eks ole? Pilatus võttis raha jõuga ja kui linnarahvas protestimeeleavaldusele kogunes, siis oli ta selleks ette valmistatud. Suur hulk erariides sõdureid segunes inimeste hulka ja parajal hetkel võtsid nad välja teibad, millega rahvahulk laiali peksti. Puhkenud kaoses sai palju inimesi surma. Konflikti põhjuseks oli ohviraha kui sümboli erinev tõlgendamine kahe osapoole poolt. Pilatuse jaoks oli raha võtmine templi kassast loomulik asi, kohalikud tajusid selles aga jöhkrat hoolimatust nende jaoks pühade väärtuste suhtes. Sääraseid möödarääkimisi ja lahkarvamusi tuli meie vaadeldaval ajajärgul ette ridamisi. Nii oli juutidele üheks identiteedisümboliks maa ise. Maa oli Jumala poolt Iisraelile antud, iga perekond Palestiinas pärandas oma pärisosa põlvest põlve kui püha väärtust. Roomlaste jaoks oli maal aga vaid materiaalne väärtus, see oli ostu ja müügi, kauplemise objekt. Ikka ja jälle tajus rahvas end rünnatuna ja vaimset laadi pinged olid ilmselt suuremadi kui okupantidele füüsilise alistumise vajadus. Omaette küsimuseks oli kindlasti ka paganate tehnoloogiline ja teaduslik ülekaal. Roomlaste juhtimisel ehitati palju ja see ei jäänud märkamata.

Murphy seadus ütleb, et pinge all lähevad asjad hullemaks. Just nõnda see 1. sajandi Iisraeli identiteedi- ja kultuurikriisis juhtuski. Jeesuse-aegne juutlus ei olnud ühtne ja see killustatus suurenes veelgi tänu asjaolule, et eri rühmitused kuulutasid igaüks oma rahva probleemidele lahendust otsides, et just tema ja ei kellegi teise tee on õige. Meile kergesti hoomatav sarnasus oleks eri parteide valimisvõitlus, ent toona läks asi kaugemale. Grupiidentiteedi kriis on universaalselt samaaegselt usu ja maailmavaate kriis ning pakutavate rakenduslike lahendite meeleheitlik otsing. Siin tarvitavad strateegiad hõlmavad ka mineviku idealiseeritud taasloomise grupi näo kohaseks ja gruppiväärtuste esitamise võimalikult universaalseina. Viimasega kaasneb aga paratamatult ka alternatiividele, teistele gruppidele vastandumine. Millised need alternatiivid siis olid?

Preesterkond ja saduserid esindasid toonase juutluse konservatiivset ja poliitiliselt mõõdukat suunda. Iisrael oli püha maa, Jeruusalemm oli püha linn, selles asuv püha tempel oli paik, kus Jumal elas. Maailma Loojat ei arvatud loomulikult templiga piiratuks, kuid templi pühimast pühim paik oli see koht, kus tema ligiolu oli pidev. Sellesse ruumi tohtis kogu Iisraeli (ja laiemalt kogu inimkonda) esindav ülempreester astuda vaid kord aastas, kus ta Suure Lepituspäeva pühahal toimetas lepitustalituse kogu rahva eest. See paik oli nii kujundlikus kui paljude jaoks lausa otseses mõttes maailma telg, mis kõike koos hoidis. Iisraeli väljavalituse ja püsimise tagamine tähendas selles plaanis *status quo* säilitamist. Roomlased tuli lihtsalt välja kannatada ja mõistlike kompromissidega sai tagada elu enam-vähem normaalse jätkumise. Templi juures olev Suurkohus, mis Jeesuse ajal koosnes saduseride parteisse kuuluvatest rikaste preestriperede esindajatest ja mõningatest opositsioonilistest variseridest, teostas roomlaste käe all ka kohalikku haldusvõimu. Saduserid, keda 1. sajandi ajaloolane Josephus nimetab üheks kolmest filosoofiakoolist juutide seas (teised kaks olid variserid ja esseenid), tunnistasid pühakirjana ainult Seadust, teisi tekste pidasid nad hilisemateks ja mitte nii olulisteks. Et Seaduse reeglid käsitlesid põhiliselt kaht valdkonda, kõigepealt kultusteenistuse eeskirju ja selle kõrval ka mitmesuguseid sotsiaalse elu küsimusi, siis preestritele sellest piisas. Josephuse kinnitused olid sadu-

serid veendunud, et Jumalat ei huvita eriti see, kui hästi või halvasti inimene käitub, sest inimene on loodud vabaks. See aga tähendab, et hea ja halb on valiku küsimus. Mitmesuguseid rahva hulgas populaarseks saanud uskumusi, nagu näiteks õpetused surmajärgsest kohust ja ihu ülestõusmisest pärast surma, nad eitasid, sest Seaduses pole neist asjust otseselt juttu. Seda pilti saduseridest ilmestab kõnekalt üks kümnenditagune arheoloogiline leid: nimelt avastati 1990. aasta detsembris Jeruusalemmas Jeesuse-aegse ülempreestri Kaifase perekonna hauakamber. Muude avastuste kõrval leiti, et ühe naise hauapanuseks oli tema suhu asetatud hõbemünt. On üsna ilmne, et see oli mõeldud kreeklaste uskumustest tuntud paadimees Charonile, et see viiks lahkunu üle allilmajõe surnute riiki. Vähemalt sel puhul on selge, et kui võistlevate variseride õpetus surmajärgsest elust ei kõlvanud, siis natuke kaugemalt sobis uskumusi laenata küll! Igatahes oli saduseridel radikaalsemalt meelestatud juutide jaoks kollaboratsioonistide maine ja Kazantzakise teemakäsitlest tuleb see ka ilmekalt välja. Tuleb siiski märkida, et mitte kõik saduserid ei olnud preestrid ja ilmselt ei kuulunud nad kõik ka otseselt valitseva klassi hulka.

Preestrite teenistus templis oli jagatud järjekordadeks, igaüks teenis vaid teatud kindla aja vältel. See rotatsioon tähendas, et vaesemad preestrid võisid elada väljaspool Jerusalemma ja pidada ka mingit muud ametit enda ülalpidamiseks. Teiseks templiteenistuses toime-
tavaks rühmituseks olid leviidid, kes täitsid mitmesuguseid abiüles-
andeid. Preestrite ja leviitide vahel oli aeg-ajalt hõõrumisi. Leviidid soovisid endale templiteenistuses suuremat rolli, preestriperekonnad aga leidsid, et leviidid saavad templituludest ja eriti kümnisest, mille maksmine oli igale juudile usukohus, endale liiga palju. Kuid kõigi nende rühmituste identiteet koondus oluliselt just templi ümber. Templis nad teenisid, templist said nad oma tulud, templi tõttu peeti neist lugu. Ja kui tempel aastal 70 m.a.j hävitati, siis kadusid nad kõik vähehaaval ajaloo arenilt.

Ka esseenide jaoks oli tempel tähtis, ent sedakorda hoopis teistsugustel põhjustel. Esseenid elasid eraklike kogukondadena mitmel pool Palestiinas ja üks nende suuremaid kogukondi asus Surnumere lähedal Qumranis. Sealt leitud käsikirjadest joonistuv maailmapilt näitab

esseene põhimõtteliselt vastandumas Jerusalemma templis toimuvale. Ajaloolaste hinnanguil sai Qumrani kogukond alguse ühest konkreetsest intriigist aastal 171 e.m.a. Palestiinat valitses toona Süüria kuningas Antiochos IV ja Jeruusalemma ülempreestriks oli Jaason. Ülempreestrid olid traditsiooniliselt alati olnud Saadoki soost ja nii oli see ka Jaasoni puhul. Jaason saatis Menelaose, kes kindlasti ei olnud sadokiit ja mõnede hinnangute kohaselt isegi üldse mitte preestrisoost, viima Antiochosele suuremat summat raha. Selle eest pidi osalt mitmeid asju ostetama ja osalt pidi see olema templi kingitus kuningale. Selmet täita oma ülesannet, pakkus Menelaos selle raha kuningale kui isikliku kingi ja ostis sellega endale ülempreestri ameti. Samal aastal laskis ta mõrvata Jaasoni venna Onias III, kes oli olnud ülempreestriks enne Jaasonit. Jaason pidi pagema. Sellest peale ei olnud enam ükski ülempreester Saadoki soost ja Jeruusalemma templile tekkis vähemalt kaks alternatiivi. Esimese neist pakkus Onias III poeg Onias IV, kes rajas Süüriaga rivaalitsevas Egiptuses Leontopolises alternatiivse preestrite õigusjärgsust põlistava templi. See tempel tegutses kuni aastani 73 m.a.j, mil see keiser Vespasianuse käsul suleti, sest mõned Juudamaa mässajad olid Jeruusalemma templi hävitamise ja vastupanuliikumise lõpliku mahasurumise järel Egiptusesse põgenenud. Teiseks alternatiiviks preesterkonna rikutud õigusjärgsusele sai esseenide liikumise ja Qumrani kogukonna teke. Qumrani tekstid räägivad mehest nimega Õiguse Õpetaja, kes andis pärast kogukonna teket sellele tema eripärase ilme. Kogukond oli rangelt organiseeritud (nii Qumranis kui mujal), siin olid oma preestrid („Saadoki pojad“), leviidid, vanemad ja reaaliikmed. Elati tsölibaadis, varandus oli kõigil ühine. On võimalik, et eri esseenide rühmitused erinesid üksteisest teatud küsimustes, näiteks võisid mõned grupid olla Jeruusalemmas toimuva suhtes leplikumad kui teised. See on ka loomulik, sest esseenide hulk küündis teadete kohaselt 1. sajandil m.a.j 4000-ni.

Esseenid olid veendunud, et kätte on jõudnud pöördumatult kuri lõpuaeg. Tempel oli kaotanud oma pühaduse ja seetõttu ei maksnud imestada, et uskmatud roomlased valitsesid maad. Roomlased olid vaid Jumala viha väljendus, ehkki nad ise seda ei teadnud. Tegelikult oli kogu maailm valguse ja pimeduse vahelise võitluse tallermaa, mil-

les on vaid kaht sorti inimesi: valguse pojad ja pimeduse pojad. Aga kõige selle üle valitses Jumala ettemääratus. Isegi suurem osa juutidest olid vaid „vale vaimu“ teadmatud järgijad, kes kõndisid pimeduse teedel. Qumrani kogukond oli Jumala poolt eriliselt ära valitud „uue lepingu“ kandja, teostamaks tõelist pühadust. Templi asemel olid nüüd pühaduse kandjateks maailmast eraldunud vennad, keda juhtis valguse teel „tõe vaim“. Kogukond elas regulaarsete jumalateenistuste tsükklis ja järgis ülejäänud juutlusest erinevat kalendrit. Lisaks Seaduse viiele Moosese raamatule pidasid nad pühadeks ka teisi piibliraamatuid ja olid veendunud, et ainult nemad suudavad Piiblit õigesti tõlgendada. Nende piiblitõlgendus veenis neid, et just nende kogukond ongi Jumala kõigi plaanide keskmes. Nad ootasid, et õige pea osalevad nad suures viimses sõjas pimeduse poegade vastu ja Jumal ise tuleb neile selles võitluses appi. Jumal läkitab eriliselt Salvitud (sõna „Messias“ tähendab Salvitut), üks neist on preester ja teine kuningas Taaveti soost ilmalik prints. Usuküsimustes allub taavetlik Messias preestrile, sõjaväljal võidab ta aga paganad ja toob maa peale igavese õnduse jumalariigi. Sõda tuli tõepoolest aastail 66–73 m.a.j ja lisaks templile hävitati selle käigus ka Qumrani kogukond. Kui aktiivselt nad ise selles sõjas osalesid, pole päris selge. Kui arvestada nende ilmavaate eripärasid, siis ei ole usutav, et nad oleksid kollektiivselt kogukonnana liitunud Rooma-vastaste mässajatega. Küll on aga võimalik, et mõned neist sellest osa võtsid. Igatahes on sõja viimasest suurest lahingupäigast, Masada kindlusest, väljakaevamiste käigus leitud üks tekstifragment, mis pärineb kindlasti Qumranist.

Meile tänapäeval tuntud judaismi ehk rabiinliku juutluse eelkäijateks olid variserid. Ehkki nad olid rahva hulgas küllalt populaarsed juba Jeese ajal, ei olnud nad nii mõjuvõimsad, kui eriti kristlik traditsioon neid paista laseb. Josephus nimetab nende arvuks Herodes Suure valitsemisajal (suri aastal 4 e.m.a) 6000. Tegu on rühmitusega, mis kasvas välja 2. sajandi keskpaigas e.m.a Makkabite perekonna juhtimisel Süüria vastu peetud iseseisvussõdu toetanud hassiidide liikumisest. Hassiidid olid traditsionalistid, kellele tegi muret võõra maiste hellenistlike kommee sissetungi laastav mõju senistele usutavadele. Kuid kui Makkabite soost Johannes Hyrkanos I valitsemise

135. aastal e.m.a üle võttis ja muistse kuningas Taaveti kombel organiseeritud sõjaväge ehitama ning vallutussõdu pidama hakkas, leidsid paljud traditsionalistid, et Hyrkanos ei ole piisavalt jumalakartlik, ning heitsid seda talle ette. Side valitseja ja variseride vahel katkes. Variseride suhe võimusse nii Jeruusalemmas kui mujal jäi siiski mitmetähenduslikuks kogu selle partei eksisteerimise aja jooksul. Ehkki enamiku ajast olid nad templit haldavate saduseridest ülempreestritega opositsioonis ja Aleksander Jannaios (103–76 e.m.a.) neid kibedalt taga kiusas, oli neil ka võiduhetki: Jannaiose lesk Salome Aleksadra (valitses 76–67 e.m.a) soosis varisere ja sellest ajast peale osalesid nad Suurkohtu töös.

Variseride Seaduse-tõlgendus juurdus kinnituses, et kui Jumal Moosesele Seaduse andis, oli see esitatud kahel kujul: kirjaliku ja suulisena. Kirjalik Seadus seisab Moosese raamatutes, suuline pärimus aga määratleb selle, kuidas kirjutatust õigesti aru saada. Suulise pärimuse reegleid oli muidugi tunduvalt rohkem kui kirjutatuid ja nende kandjateks pikas pärimusahelas olidki viimaks variserid. Ühes kõnekujundis nimetatakse seda „Toora ümber tara tegemiseks“. Idee on siin selles, et kirjutatud Toora (Seadus) määratleb ainult üldised reeglid, suuline pärimus ehitab aga kõikvõimalike üksikjuhtude käsitlemise kaudu kirjaliku ümber „tara“.

Näiteks sisaldavad Moosese kümme käsku sabatipäeva pidamise kohustuse. Üldreegel on niisiis, et sabatipäeval ei tohi teha tööd. Suulised reeglid määratlevad nüüd aga selle, mis siis õieti töö on. Mida täpsemalt on defineeritud töö, seda väiksem on võimalus, et inimene kogemata töötegemise keelust üle astub. Säärast praktikat on eriti kristliku taustaga kultuuriruumis käsitletud kui mõttetut formaalset kombevagadust – eriti muidugi tänu sellele, et Uue Testamendi evangeeliumides esitatakse Jeesust sageli variseridega nende pärimuse üle vaidlemas. Kazantzakis esitab siinkohal tabava näite, kui ta laseb kõrtsmikul Jeesuse jüngreid hurjutada nende kergeusklikkuse pärast: „Ärge tapke oma kirpe sabati ajal, see on suur patt, öeldakse teile; sellepärast te ei tapa neid, ja nad tapavad teid!“ Kõrtsmiku kriitika järgib samasugust mõttejoont nagu Uues Testamendis Jeesusegi oma, kui ta sabatipäeval põllul viljapäid suupisteks katkunud jüngreid õigustades

kinnitab, et „hingamispäev on seatud inimese jaoks, ei mitte inimene hingamispäeva jaoks“. See seisukoht tundub tänapäevasele lugejale nii iseenesestmõistetavana, et variseride käitumine jääb lihtsalt arusaamatuks. Samas peitub just variseride suulise traditsiooni seesmises loogikas võti nende enesemõistmise ja usulis-ühiskondlike taotluste taipamiseks.

Variseride suuline pärimus sai hiljem aluseks rabiinliku juutluse teistele sakraalsetele tekstidele Piibli kõrval, rabiinlikku pärimust kokku võtvale Mišnale ja seda kommenteerivale Talmudile. Asjaolu, et Babüloonia Talmudi traktaat Šabbat on üks pikemaid traktaate üldse, näitab ilmekalt antud teema olulisust. Muu hulgas leidub seal ka järgnev arutelu. Mišnas öeldakse, et naist võib sabbatipäeval abistada sünnitamisel ja kutsuda sabbatit rikkudes kohale ämmaemanda. Rabid seletavad nüüd, et see tähendab, et kui ämmaemand vajab lampi, võib tema naaber talle selle süüdata (Moosese seaduses on tule süütamine hingamispäeval keelatud). Kui ämmaemand peaks vajama õli, võib üleaedne talle seda tuua, ehkki parem oleks seda teha pihuga kui anumaga. Siiski – kui pihutäiest ei jätku, võib tuua ka anumaga. Nende mõttekäikude taustaks on 2. Moosese raamatu 35. peatükk, mille alusel määratleti sõna „töö“ tähendus. Nimelt on seal kõigepealt esitatud sabbatikäsk ja seejärel antud kogudusetelgi ehitamise korraldus. Ja siit on juba täiesti loomulik eeldada, et sõna „töö“ tähenduse määratlemiseks tuleb võtta telgiehitus ja sellega seostuv (muu hulgas ka näiteks anumates õli kandmine). Samas traktaadis on löik eespool öeldud, et naine tänaval võib hüpitada oma poega, kes just kõndimist õpib. Rabi Jehuda täpsustab seejuures, et naine peab lapsel seejuures jalgu kordamööda üles tõstma ja maha asetama, kuid kui ta neid lihtsalt lohistab, siis ei ole see lubatud. Idee on siin selles, et viimane tegevus võrdub koorma kandmisega avalikus ruumis. Koduseinte vahele need reeglid ei laiene, siin näeme taas, kuidas inimeste potentsiaalne käitumine sabbatipäeval on modelleeritud selle töö kaudu, mida telgiehitus Seaduses eeldab. Nii et need reeglid, mille üle variserid ja hilisemad rabid arutlesid, polnud sugugi suvalised.

Ja õieti just nüüd saavad arusaadavaks Jeesuse vaidlused variseridega Uues Testamendis. Jumala pühaduses ja vajaduses tema tahet

täita ei kahelnud kumbki pool. Eeltoodud Talmudi näiteid võib seejuures kõrvutada Jeesuse kinnitusega ühes teises variseridega peetud vaidluses, et kui inimesel on üksainus lammas ja see kukub sabatipäeval auku, siis ei kõhkle keegi teda sealt välja tõmbamast. Variserid ei vaielnud sellele vastu – mis tähendab, et nad olid ühel nõul ka selles, et inimese heaolule kriitiliselt tähtsad asjad (ainukese lamba kaotus ju vaesele mehele seda on) lubasid hingamispäeva rikkumist. Milles seisnes siis erinevus Jeesuse ja variseride vahel? See, milles nende käsitlused lahknesid, oli nende arusaam pühadusest. Jeesus ei pidanud Toora ümber „tara“ tegemist vajalikuks, variseridele oli see aga põhiülesanne. Jeesuse jaoks (vähemalt evangeeliumide põhjal ja selgesti ka Kazantzakise käsitluses) tähendas pühadus inimese seesmist kvaliteeti, tema valmisolekut järgida Vaimu kutset oma argielus. Variseride loogika oli aga teiselaadne: pühadust mõisteti rituaalselt. Moosese raamatute kõige olulisemad pühadusreeglid määratlesid selle, kuidas võivad inimesed Pühale läheneda. Põhimalliks olid siin preestrid templis – pühadus tähendas enda eristamist argisest, et püha ja ilmaliku piirid oleksid püsivad. Variseride suulise pärimuse loogika üritas nüüd neid samu reegleid laiendada ka argiellu. Iisrael on kutsutud elama nagu preestrid mitte ainult templiteenistusega seotult, vaid kõiges, ka argises. Just siin said täiendavad reeglid – „tara“ – vajalikuks. Võib öelda, et see oli katse laiendada templi pühaduse ruumi kogu maailmas. Seal, kus on ustavad, kes täidavad kõiges Seadust, on nad pühad, ja nii on Jumalat maailmas rohkem. Teiseks tähendas see, et ehkki templis andsid mõõtu saduserid, võisid just variserid kinnitada, et nende tee on parim. Ja esseenide maailmast tagasitõmbumise kõrval oli see tee kindlasti konstruktiivsem. Ajalugu näitaski, et just variserid olid need, kes suutsid pärast templi hävitamist 70. aastal m.a.j juutkonna uuesti kokku koondada. Nende sõnum sellest, et on võimalik olla püha nagu preestrid templiteenistuse käigus ilma templit ennast seejuures vajamata, tagas Iisraeli identiteedi sakraalse keskme, „Jumala ruumi“ ja „Jumala aja“ säilimise. Hilisemad rabid leidsid sellele ideestikule ka materiaalse väljenduse ja alates 2. sajandist m.a.j omandas sünagoogi-teenistusel kasutatav Toora rullraamat ise sakraalse objekti tähenduse. Ohvritoomine asendus palvega.

Variserid said seejuures toetuda ühele äärmiselt olulisele nähtu-
sele toonase juutluse elukorralduses – sünaogile. Sünaogid olid
kogukondliku elu keskused, kus lisaks usulistele koosolekutele kor-
raldati kogukonna elu, lahendati kohalikke vaidlusküsimusi, majuta-
ti külalisi jne. Sünaogiteenistused erinesid templiteenistusest selle
poolest, et usulised talitused olid jälgitavad kõigile (templis pidid pal-
jud välisruumidesse jääma). Olulised olid Pühakirja lugemine ja tõlki-
mine kohalikke keelde (heebrea keelest Palestiinas kõneldud aremea
keelde või hajala linnade kreeka keelde). See tõi enesega muu hulgas
kaasa ka selle, et isegi kirjaoskamatud inimesed teadsid üsnagi palju
Piiblist ja võisid seda vajadusel tsiteerida. Nii on just sünaogidega
seostatav rahvapäraste, ent samas piiblipõhiste mitmekesiste usuliste
arusaamade areng. 1. sajandiks m.a.j oli üheks olulisemaks sääraseks
arusaamaks kujunenud kujutelmade kompleks Jumala poolt peatselt
läkitatavast Salvitust, Messiast.

Ehkki juutluse messiaanlike ootuste ajalugu ulatub sajandeid taga-
si aegadesse, mil Taaveti ja Saalomoni aegse hiilguse kaotanud Juuda
kuningriigis hakati ootama Taaveti järeltulijat, kes riigi kunagise suu-
ruse taastaks, sai Messia-igatsusest laiade rahvahulkade argiteadvu-
se osa Makkabite langusele järgnenud Rooma ülemvõimu perioodil.
Messiaanlikud lootused ei vormunud seejuures kunagi ühtseks süs-
teemseks õpetuseks. See, mis erinevaid kujutelmi ühendas, oli pigem
üldine veendumus, et Pühakirjas on ette kuulutatud Salvitu tulek. Nii
oli näiteks prohvet Jesaja 8. sajandil e.m.a valitsenud heitlikes oludes
visandanud pildi tulevasesst ideaalkuningast, kes Jumalast juhituduna
toob maa peale rahu ja õigluse ning lõpetab kõik sõjad. Jesaja prohve-
tiraamatut loeti ikka ja jälle ning tema kirjeldatud teemad võeti uuesti
üles 1. sajandil e.m.a kirjutatud Saalomoni Psalmides, kus kuninglik
Salvitu toob taas maa peale pühaduse, rahu ja õigluse ning ühtlasi
saab ta sarnaselt valitsema ka kõiki paganaid. Jumala läkitatu tuleb
muidugi Jumala juurest. Nõnda leiame 2. sajandil e.m.a Makkabite
sõdade algusajal kirjutatud Taanieli nägemuste raamatus nägemuse
taeva pilvedel tulevast Inimese Pojast, kellele Jumal annab igavese va-
litsuse kogu maailma üle. Sarnases võtmes kirjutati järgnevate sajan-
dite jooksul üles erinevaid nägemusi, Inimese Poeg saab ühtlasi ka

Jumala Pojaks ja mõistab kohut kogu maailma üle. Et juutluse enesemõistmine oli lahutamatult seotud nende usuga Jumalasse, siis ei ole imekspandav, et maised ja rahvuslikud lootused segunesid ülemaiste ja universaalsete ootustega kogu maailmaajaloo kulgemisest prohvetite ja nägemuste nägijate poolt ettekuulutatud lõpuni, kus kõik senine kuri leiab karistuse ja algab uus õnneaeg.

Säärases ootustest pingestatud õhkkonnas on mõistetav, et ikka ja jälle tehti katseid seostada oodatav Salvitu mõne konkreetse inimesega, kelle tegevus kehastas igatsuste täidemineku lootust. Kui Pärsia kuningas Kyros andis 538 e.m.a juutidele loa Babülooniast kodumaale naasta, kinnitas entusiastlik Jesaja prohvetiraamatu teise osa autor, et tema ongi Salvitu. Sarnaselt avaldasid Aleksander Suure vallutusretked tema kaasaegsetele nõnda sügavat muljet, et tedagi peeti universaalse Jumala rahu toojaks. Nagu näeme, ei pidanud Messias alati isegi juut olema. Juudi sõja ajal 1. sajandil m.a.j kinnitas roomlaste poolele üle läinud Josephus Vespasianusele, et Pühakirja ennustuste kohaselt on Vespasianus see Salvitu, kellest saab maailma valitseja. Samasuguse ennustuse esitas variserist rabi Johanan ben Sakkai. Lisaks sellele, et Vespasianusest saigi keiser, tagas see nii Josephuse ellujäämise kui ka asjaolu, et just variserid said sõja järel loa luua Jaminas oma kool. Rahva enamiku jaoks oli aga oodatav Messias siiski hoopis säärane kuningas, kes on Taaveti järeltulija ja kes vabastab oma rahva just roomlastest. 1. sajandil m.a.j ilmus ridamisi mitmeid messiapretendente, kes kihutasid rahvast üles võitlusse astuma. Nii kutsus 44. aasta paiku Teudase-nimeline mees rahvast end järgima, lubades poolitada Jordani jõe, nagu Iisraeli esimese maavallutuse ajal Joosua seda teinud oli. Umbes 400 meest võttis teda kuulda. Roomlased saatsid välja sõjaväe ning Teudas ja paljud ta kaaslased said surma. 50. aastatel kogus üks Egiptuse juut enese ümber suure rahvahulga (hinnangud varieeruvad neljast tuhandest kolmekümne tuhandeni) ja viis nad Õlimäele Jeruusalemma vastas lubadusega linn vallutada. Taas ründasid Rooma väed seda rahvahulka ja paljud hukkusid. Need on vaid mõned näited toona korduvalt esile kerkinud messiapretendentidest. Üks neist, Juudas Galilealane, algatas koos variser Saadokiga ligikaudu 6. aasta paiku mässu, mis oli ajendatud Quiriniuse poolt keisri korraldusel läbiviida-

vast rahvaloendusest. Rahvaloenduse eesmärgiks oli maksusüseemi korrastamine. Juudas kuulutas, et tegu on uue orjastamisega, ja algatas mässu. Kuid ehkki see vastuhakk suruti veriselt maha ja ka Juudas ise hukkus, jäid tema ideed elama. Just Juudas Galilealast peetakse selootide liikumise organiseerijaks.

Seloodid kuulutasid, et Juudamaa ainus valitseja on Jumal, mitte aga Rooma. Jumala pühadusest osasaamine tähendas surmapõlgavat võitlust Rooma anastajate vastu. Teise nimega on neid allikates nimetatud ka sikariteks, mis tähendab pistodaga (*sica*) relvastatud meest. Mitmesuguste rahvarohkete sündmuste ajal pussitasid sikarid hõlma alt välja võetud pistodaga kollaborante, kadudes pärast surmahoobi andmist kiiresti rahvahulga sekka peitu. Selootidele pakkus Pühakiri ühe erilise mudelkangelase – Piinehase. Neljandas Moosese raamatus on jutustatud lugu sellest, kuidas kõrbeteekonnal olevad Iisraeli mehed hakkasid ühel ajahetkel ridamisi abielluma teiseusuliste moabiidi naistega. See tõi endaga kaasa aga Jumala viha, sest rahvas hakkas ühtlasi käima moabiitide usutalitustel ja Iisraeli ainujumalauusk sattus ohtu. Ja kui siis üks Iisraeli hõimupealik tõi endale naise taas ühe teise naaberrahva, midjanlaste ülikute hulgast, võttis Piinehase-nimeline preester oda ja tappis tolle õnnetu mehe koos naisega nende magamiskambris ühe odalöögiga. See ühtaegu nii segaabiellude kui kohalike võimukandjate vastane tegu tõsis taas ausse Makkabite sõdade ajal, mil traditsionalistid asusid võitlusele kõige selle võõrapärase vastu, mida eriti linnades elav eliit endale lubas. Piinehast hakati pidama usukangelaseks, kelle eeskuju järgimine hoiab Iisraeli seesmiselt puhta. Selootide ideoloogia pakkus raskustes vaevlevale lihtrahvale lihtsad ja selged lahendused: meie hädade põhjus on see, et lubasime võõrastel mitte ainult meie üle võimu võtta, vaid oleme nende võimuga ka ise päri. Vaenlase kaju oli loodud ja ühtlasi olid teada ka vahendid temaga võitlemisk. Asjaolu, et just võimukamad inimesed kohalike seast sageli roomlastega koostööd tegid, kinnitas selle ideoloogia usutavust. Inimestele omane loomupärane kadedus kombineerus nüüd „püha vihaga“. Kazantzakis on valinud oma romaani üheks peategelaseks Karioti Juuda (meie piiblitõlgete Juudas Iskariot), kelle ta seostab selootidega. Selootide maailma prominentne esindatus romaanis

vastab üsna täpselt neile oludele, milles ajalooline Jeesus kunagi oma jüngritega elas.

Rahvusliku identiteedi defineerimine tõupuhtuse kategooriates on temaatika, millega ka meie tänapäev valuliselt tuttav on. Igal konkreetsel juhul koondub etniline identiteet seejuures teatud väärtushinanguliste sümbolite ümber, millega määratletakse „meie“ ja „nende“ piirid. Ja vahetevahel juhtub, et sellised sümbolid on ühtlasi usulised. Jeesuse-aegsed samaarialased on siin suurepäraseks näiteks. Samaaria piirkond asus Judea ja Galilea vahel Jordani jõe läänekaldal. Koos Judeaga kuulus see Pilatuse haldusalasse. Siinkohal on õpetlik esitada loend olulisematest asjadest, mis juute ja samaarialasi ühendasid. Mõlemad rääkisid argielus aramea keelt (väikesed dialektierinevused ei seganud neid üksteist mõistmast). Mõlemal oli Pühakirjaks Seadus (samaarialased nii nagu saduseridki tunnistasid pühaks ainult viit Moosese raamatut), mis oli heebreakeelne (tõsi, samaarialaste vastav tähestik erines heebrea tähestikust). Nii nagu juudidki, kannatasid ka samaarialased roomlaste rõhumise all, võitlesid nende vastu ja ootasid Messiat (samaarialaste variandis Taheb ehk „taastaja“). Mõlemad uskusid ainujumalat ja toimetasid Pühakirjas ettenähtud ohvritalitusi, samaariased sarnanesid siin taas kõige rohkem saduseridega, sest nende piiblitõlgendus oli küllalt sõnasõnaline ja traditsionalistidena ei pooldanud nad usuküsimusis uuendusi. Ja kõige selle kõrval oli siiski ka üks erinevus – nii nagu Leontopolise preestritel, oli ka samaarialstel oma tempel koos oma preesterkonnaga Garisimi mäel. Ajaloost ei ole päris selge, millal ja kuidas samaarialaste lahkulöömine aset leidis (kindlasti enne Leontopolise templi rajamist), kuid igatahes kinnitasid nad, et see paik, kus Jumalat tuleb kummardada, on just Garisimi mägi, mitte aga Jeruusalemm. See erinevus osutuski määravaks. Samaarialased olid ülejäänud juutluse seisukohalt anomaalia, nad ei olnud paganad, aga samas ei tunnustatud neid ka Iisraeli osana. Üsna hästi ilmestab seda suhtumiste ambivalentsust Babüloonia Talmudi traktaat Berakot, mille kaheksandas peatükis leiame järgmise mõtte: “Nad ütlevad ‘Aamen’ selle peale, kui iisraellane lausub (toidu) õnnistussõnad, ja kui õnnistussõnu lausub samaarlane, siis ei ütle nad ‘Aamen’ enne, kui nad on kuulnud lõpuni kogu õnnistuse.” Samaaria-

lase õnnistussõnad tuli hoolikalt lõpuni kuulata – äkki viitab ta neis ebasobivalt Garisimi mäele.

Ehkki Uue Testamendi evangeeliumid esitavad Ristija Johannest Jeesuse otsese eelkäijana, leiavad paljud uurijad tänapäeval, et algselt olid lood siiski ilmselt keerulisemad. Pole kahtlust, et ta kuulutas vanu prohvetitraditsioone elustades lähenevat Jumala kohtupäeva ja Salvitu tulekut. Kuid siin tasub meeles pidada kahte detaili. Esiteks – evangeeliumid kinnitavad meile, et Jeesus läks oma tegevust alustades Johannesest lahku ja et Johannes kahtles veel enne oma surma selles, kas just Jeesus ikka on see Messias, kelle tulekut ta kuulutas. Teiseks on meil teateid, et Johannes algatatud liikumine jätkas oma tegevust ka pärast õpetaja surma ja et Johannesese jüngrite liikumine jäi Jeesusliikumisega kõrvuti tegutsema ka siis, kui viimaste juht oli hukatud ning need kuulutasid juba Jeesuse ülestõusmist surnuist. Niisiis tuleb Ristija Johannesese ja tema jüngrite tegevust vaadelda iseseisvalt. Kokkupuutepunktid ja paralleelsused Jeesusega on küll olemas, kuid Johannesese tegevuse tähenduse selgitamiseks sellest ei piisa.

Johannes kuulutas meelearandust ja ristis selle märgiks. Oma tegevuse kõrgajal oli ta väga populaarne. Sisuliselt oli Johannesese meelearandusristimine sümboolne akt, millega ristitu kinnitas, et ta on valmis Messia ja tema kohtupäeva tulekuks. Ja siin ei lugenud, millisesse usuvoolu keegi kuulus, Ristija sõnum oli kogu Iisraelile. Ehkki ta jagas ka õpetusi, kuidas pärast ristimist pühalt ja õiglaselt edasi elada, oli tema tegevuse peamiseks eesmärgiks messiaanlike ootuste õhutamise: Salvitu on kohe-kohe tulemas, Iisrael peab end selleks meelearanduse kaudu ette valmistama. Tema ümber kogunenud rahvahulkade mässumeelsust kartes ja pahasena, et Johannes oli kritiseerinud tema abielu oma poolvenna Herodes Filippuse naisega, laskis Galilea nelivürst Herodes Antipas Ristija Johannesese kinni võtta ja hukata.

Eelnenut kokku võttes: tänapäevases piibliajaloolises perspektiivis kasutatakse Jeesuse ajastust kõneldes väljendit „esimese m.a.j sajandi judaismid“. Mingit päris ühtset juutlust ei eksisteerinud, külge-külge kõrval seisis erinevad judaismid, igaüks neist määratles erinevalt nii „meie“-„nemad“ piirid kui ka arusaama sellest, mida siis õieti tähendab ainujumala väljavalitud rahva liikmeks olek. Ja selles valguses on

nii Ristija Johannese kuulutus kui ka Jeesus ja tema poolt rajatud Jeesus-liikumine, hilisema nimega kristlus, lihtsalt veel ühed variandid neist „juutlustest“. Kristluse ja judaismi täielik lahusus sai teoks alles 2. sajandil m.a.j.

Kazantzakise Jeesuse-käsitlus järgib põhijoontes kristlikus traditsioonis väljakujunenud ideestikku. Romaani kunstilistest eesmärkidest lähtuvalt võib ta erinevaid evangeeliumide lugusid ümber kujundada ja üksteisega segada, vormida Jeesuse ahastuspalvest Ketsemani aias („Abba, Isa! Kõik on võimalik Sinule! Vii see karikas minust mööda!“) viimne kiusatus ristil ja lisada oma Jeesuse-pildile sääraseid kunstitõe elemente, mis ajaloo ja traditsiooniga ei ühildu (Maarja poeg tegemas roomlastele riste). Kuid kõige selle kõrval on Jeesus sellegipoolest talle jumalinimesest Lunastaja, kes tuleb täitma Pühakirjas ettekuulutatut, mis tähendab seda, et kui Kazantzakise romaan tundus ilmumisel paljudele pühaduseteotusena, siis polnud selle põhjused mitte autoris ja romaanis, vaid lugejate harjumustes mõelda Jeesusest ainult teatud kindlapiirilistel kirikutavades kinnistunud viisidel. Selles ei maksa eriti süüdistada ka lugejaid – otsekui meie oleksime täna targemad kui need inimesed, keda Kazantzakise teos šokeeris. Pigem on nii, et meid ümbritsev maailm ise on viimase poolsajandi jooksul tunduvalt muutunud (seda eriti religioosse ja maailmavaatelise pluralismi küsimusis) ja kui me tänapäeval oleme harjunud sellega, et „igaühel on oma tõde“ ja „teisi vaateviise“ ning „alternatiivseid elustiile“ tuleb austada, siis ei suudagi me enam hästi hoomata seda, et kunagi on olnud ja kusagil on praegugi inimesi, kelle jaoks see kõik nii iseenesestmõistetav ei ole.

Küsimus sellest, milline Jeesuse-käsitlus on adekvaatne ja milline mitte, on ka akadeemiliste piibliteaduste maailmas eri aegadel erinevaid vastuseid leidnud. Kui 19. sajandil võeti piibliteadustes kasutusele ajaloolis-kriitiline meetod, siis ligi sadakond aastat üritasid uurijad jõuda ühtse ja teaduslikult põhjendatud kirjelduseni ajaloolisest Jeesusest. Eeldati, et ehkki see kirjeldus võib detailides vähemal või suuremal määral erineda kirikliku traditsiooni poolt vahendatust, on lõpptulemuseks ikkagi terviklik ja ühtne teadmine Jeesusest ja tema elust. Paraku juhtus aga nõnda, et need lootused ei täitunud ja nii oli näiteks aastal 1951, mil Kazantzakise romaan trükist ilmus, juhtival

piibliteaduste maal, Saksamaal, terve põlvkond uurijaid, kes olid veendunud selles, et ajaloolise Jeesuse uuring on üks lootusetu ettevõtmine. Murrang ei lasknud end siiski kaua oodata ja alates 1953. aastast käivitus töö uue innuga. Uuenenud uuringute tulemusena on aga tänaseks kogu akadeemilises maailmas saavutatud üsna üldine konsensus, et ühtse ja (nii ajalooliselt kui teoloogiliselt) normatiivse Jeesuse-käsitluse kirjutamine on võimatu. Nimelt on jõutud äratundmisele, et Uus Testament ise (meie põhiline allikas Jeesuse kohta) sisaldab terve rea erinevaid Jeesuse-käsitlusi – ja seda nii ajaloo kui teoloogiliste ideede osas. Nii et see, millest uurijad üldse kõnelda saavad, on Jeesuse-pildid varajasima kristluse erinevates vooludes. Nii nagu 1. sajandil m.a.j ei olnud olemas ühtset judaismi, ei olnud ka ühtset ja vastuoludeta kristlust. See siiski ei tähenda, et kristlikud kirikud, kelle usk ja maailmavaade juurduvad veendumuses, et just Jeesuse kaudu on Jumal end ilmutanud ja oma päästesõna maailmale pakkunud, peaksid nüüd ilma pidepunktideta elama. Erinevate Uue Testamendi ja sellele järgnenud ajastu Jeesuse-piltide adekvaatsust saab hinnata funktsionaalselt, uurides nende tähendust vastava usurühmituse jaoks. Tuleb meeles pidada, et kui me heidame pilgu kristluse ajalukku, siis näeme, et tegelikult on kristluses kogu selle ajaloo vältel visandatud vastavalt vajadusele ridamisi erinevaid Jeesuse-pilte. Tõsiasi, et need protsessid on sageli olnud teadvustamata, ei lükka ümber nende toimumist.

Kõige varajasemad allikad Jeesuse kohta on Pauluse kirjad, kirjutatud umbes 20 aastat pärast Jeesuse hukkamist. Selle kahekümneaastase ajavahemiku jooksul levis Jeesus-liikumine Palestiina pinnalt Rooma riigi suurlinnadesse. Esialgu kasutas Paulus sillapeana juudi hajala kogukondade sünagooge, kus ta kuulutas, et just Jeesus oligi olnud Jumala Salvitu. Pauluse ja tema mõttekaaslaste käsitluse nurgakiviks oli Jeesuse surma mõistmine Messia ohvrisurmana kogu inimkonna pattude eest. Selle müüdi teiseks pooleks oli kuulutus Jeesuse ülestõusmisest: nüüdsest on kõik need, kes Jeesusesse usuvad – ka paganad – haaratud Jumala väljavalitud rahva hulka. Läheneva maailmalõpu palge ees osalevad Jeesusesse uskujad tema ülestõusmise elus ja uus tulev maailm saab olema nende päralt. Niisiis: Messias oli tulnud, nagu Pühakiri ette kuulutas, ent sellega kaasnev üldine kohus

ja maapealse jumalavalitsuse saabumine lükkus edasi, sest selgus, et Messia ohvrisurma kaudu tahab Jumal pakkuda päästet ka paganatele. Toonaste roomavaenulike meeleolude taustal oli see ülimalt revolutsiooniline ja vastuoluline väide. Oli ju suurem osa väljavalitud rahva pühadusreeglitest suunatud piiride tõmbamisele juudi ja mittejuudi vahele. Just sellel pinnal võttis endine variser Paulus ette ka Seaduse ja kuulutas, et usk Jumalasse ja usk Jeesusesse on seadusereeglite täitmise ees ülimuslikud. Juudid muidugi on kohustatud Seadust täitma, ent paganliku taustaga Salvitusse, Kristusesse (seesama mõiste kreeka keeles) uskujad on sellest priid. Pauluse kuulutus laiendas juutluse identiteedipiire, paganadki said nüüd haaratud väljavalitud rahva osaks – ja seda jätkuvalt mittejuutidena! Sel taustal on üsna mõistetav, et Pauluse tegevusega kaasnesid pidevad tülid ja pinged. Isegi tema Jeesusesse uskuvatel kaasmaalastel oli raskusi, et Paulusega kõiges kaasa minna. On teada, et aastal 58 m.a.j suundus Paulus Jeruusalemma, et vähemalt Jeruusalemma kristlastega rahu sobitada. Seal võeti ta aga rahvuslikult meelestatud kaasmaalaste poolt kinni, süüdistatuna Seaduse rikkumises. Oma elu päästmiseks toetus Paulus oma Rooma kodakondsusele ja nõudis, et keiser ise peab tema üle kohut mõistma. Sellest eesõigusest ei saadud Jeruusalemmas mööda vaadata ning nii jõudis Paulus pärast mitmeaastast vangistust Rooma. Seal ta siiski ilmselt 64. aastal hukati.

Paralleelselt paganakristluse tekkega Pauluse ja tema mõttekaaslaste töö viljana toimus Jeesusesse uskuvate järgijate ringides teisigi arenguid. Piibliteadlased on rekonstrueerinud mitmeid meile praegu kättesaadavate Uue Testamendi evangeeliumide aluseks olevaid allikaid, igaüks neist vahendamas erinevaid Jeesuse-kuvandeid.

Peamiselt Markuse ja Johannese evangeeliumi kokkulangevuste alusel võib tõdeda, et üks varasemaid üleskirjutusi Jeesuse tegevusest oli kogumik temaga seostatud imelugudest. Jeesus oli tervendaja ja imetegija. Samast ajastust on teada mõningaid teisigi juudi ravitsejaid ja imetegijaid, keda rahvas suuresti austas. 1. sajandil e.m.a elas Honi Ringijoonistaja, kes sai oma nime sellest, et ta kutsus välja vihma, joonistades maa peale ringe ja samal ajal palvetades. Honi oli väga hassiid, kes sattus aastal 65 e.m.a toimunud poliitiliste võitluste

keerisesse. Jeruusalemma templi ülempreester oli Aristobulos II ja samal ajal piiras seda oma sõjaväega tema vend Hyrkanos II. Hyrkanose pooldajad üritasid Honit enese poole võita, Honi polnud aga nõus ja maksis selle eest eluga. Jeesuse nooremaks kaasaegseks oli Hanina ben Dosa, kes pärines Naatsareti lähedalt Galileast. Ta võis palvetega välja kutsuda vihma nagu Honigi, ent kuulsam oli ta tervendaja ja kurjade vaimude väljaajajana. Tema palve peale tervenesisid inimesed isegi kauge maa tagant. Tosefta traktaat Berakot jutustab, et korra olla teda hammustanud madu samal ajal, kui mees parajasti palvetas. Hanina oma palvet ei katkestanud. Kui ehmunud jüngrid vaatama läksid, oli madu surnud. Jüngrid ütlesid: „Häda mehele, keda madu hammustab, ent häda maole, kes on hammustanud ben Dosat.“

Nagu näeme, käivad imeteod ja vagadus neis traditsioonides käsikäes. Ja just sel taustal küsivad uurijad: miks kirjutati üheks kõige varajasemaks tekstikogumikuks Jeesusest üles just tema imeteod? Vastus on järgmine: imedekogumiku eraldi kirjapanek viitab sellele, et pidi eksisteerima grupp Jeesuse jüngrid, kelle jaoks ei olnud esmatähtis mitte Jeesuse Messiaks-olek ja kuulutus tema surmast ning ülestõusmisest, vaid kelle jaoks Jeesuse sõnum jumalariigi ligiolust väljendus peamiselt tema imetegudes. Teada on seejuures, et Jeesus andis ka oma jüngritele edasi võime imesid teha. Niisiis on meil siin tegu karismaatilise juudi usugrupiga, kes oma praktikas jäljendavad vagamees Jeesuse imetegusid ja kogevad seejuures Jumala ligiolu. Kõlab rõõmusõnum: Jumal on astunud meie ligi ja imed sünnivad meie seas! See karismaatikute grupp ei vastandanud end siiski ilmselt teistele Jeesus-liikumise rühmadele, sest Markuse evangeeliumist näeme, et evangelist võib nende pärimuse rahumeeli oma jutustusse inkorporeerida. Samas näeme Markuses aga ka poleemikat, Jeesuse imeteod on evangeeliumis selgesti raamistatud tema kannatusloo poolt. Markus ütleb seega oma lugejaile, et imeteod on küll kenad, aga mitte kõige tähtsamad. Markuse poolt tehtu ei mõjutanud karismaatikuid ilmselt siiski oma imedearmastusest loobuma. Evangeeliumile lisati hiljem (2. sajandil m.a.j) sekundaarse lõpuna seni iseseisvalt vahendatud pärimus, milles ülestõusnu sõnab: „Kuid uskujaid saadavad sellised tunnustähed: minu nimel nad kihutavad välja kurje vaime, rää-

givad uusi keeli, tõstavad paljaste kätega üles mürkmaadusid, ning kui nad jooksid midagi surmavat, ei kahjustaks see neid mitte, põduratele nad panevad käed peale ja neil läheb jälle paremaks.“ (Mk 16,17–18)

Matteuse ja Luuka evangeeliumi kohatised kattuvused on jälle teiselaadsed, siin on tegu olnud allikaga, mis sisaldas peamiselt Jeesuse ütlist ja õpetusi. Seda allikat tähistatakse tähega Q (saksa sõnast *Quelle* – allikas). Ka Q allika Jeesuse-kuvand on niivõrd eripärane, et selle loojaiks tuleb pidada Jeesus-liikumise säärast rühmitust, kel näiteks Pauluse mõttekaaslastega esialgu ilmselt kuigi palju kokkupuudet ei olnud. Nagu imelugude kogumik, on ka Q sündinud Palestiina pinnal. Jeesus on radikaalne prohvet. Ta kuulutab jumalariigi peatset saabumist ja juhatab, kuidas neid sündmuse ootav kogukond elama peaks. „Õndsad olete teie, vaesed, sest teie päralt on Jumala riik! Õndsad olete teie, kes te nüüd nälgite, sest teie saate küllaga! Õndsad olete teie, kes te nüüd nutate, sest teie saate naerda! Õndsad olete teie, kui inimesed teid vihkavad ja kui nad teid endi keskelt välja lükkavad ja teie nime põlu alla panevad Inimese poja pärast!“ (Lk 6,20–22) Jeesus käsib neil armastada oma vaenlasi ja tagakiusajaid, st hüljata kõik maine võim. Jeesuse järel käimine tähendab maailma ja kõigi selle sotsiaalsete sidemete hülgamist. Kogukond, kes neid sõnu vahendab, elab nende kohaselt. Samas on Jeesus tarkuseõpetaja. „Pange tähele lillekesi väljal, kuidas nad kasvavad: ei rahmelda ega ketra, aga ma ütlen teile: isegi Saalomon kõiges oma hiilguses ei olnud nõnda riietatud nagu neist igaüks. Kui aga Jumal nõnda rüütab rohtu väljal, mis täna on ja homme visatakse ahju, eks siis veelgi enam teid, te nõdrausulised!“ (Mt 6,28–30). Jeesus õpetab tavatarkusele vastanduvat alternatiivtarkust, mis pöörab traditsioonilised tõekspidamised pea peale. „Mille sarnane on Jumala riik ja millega ma teda võrdleksin? Ta on sinepiivakese sarnane, mille inimene võttis ja viskas oma aeda. See kasvas ja sai puuks.“ (Lk 13,18–19) Mõiste „jumalariik“ vajab siinkohal täpsustamist. Algkeeles on siin idee Jumala kuningavalitsusest, st jumalariik vastandub kõigile maistele riikidele. Toonaste messiaanlike ootuste jumalariik oli Roomale vastanduv Jumala valitsus. Nüüd, et taibata selle tähendamissõna olemust, on oluline teada, et toonaste kõnekujundite maailmas võrreldi maiseid suurriike suurte ja võimsate puudega.

Juudi pühakirjast leiame Liibanoni seedri, mis tähistab kord Egiptuse võimsust, siis Babüloonia impeeriumi vägevust ja viimaks ka Salvitu kuningriigi võimukust. Ja just sel kohal võrdleb Jeesus Jumala impeeriumi väikese sinepiivaga ja sellest võrsunud puuga. Liibanoni seedri suurejoonelisuse kõrval on sinepipuu lihtsalt naeruväärne. Ainus asi, mida tähelepanelik kuulaja siit järeltada saab, on see, et tavaootused ei klapi. Väike marginaliseeritud Jeesus-liikumise kogukond leiab siit aga ootamatut tuge.

Q allika koostajad ei huvitu Jeesuse elukäigust, siin ei omistata Jeesusele ülevaid tiitleid, taas pole juttu tema surmast ja ülestõusmisest. Küll aga näib nii, et Q koostajate ideed hakkasid edasi levides hargnema eri suundades. 66. m.a.j puhkenud sõja ajal kirjutati Q tekst ilmselt ümber. Jeesus-liikumine läks kaasa rahvahulki vallanud messiaanlike ootuste ärevusega. Ilmusid prohvetid, kes kuulutasid oma nägemusi taeva pilvedel peatselt naasvast Inimese Pojast: „Küllap te taipate, et kui peremees oleks teadnud, mil tunnil varas tuleb, siis ta ei oleks lasknud oma kotta sisse murda. Ka teie olge valmis, sest Inimese Poeg tuleb tunnil, mil te ei arvagi.“ (Lk 12,39–40) Kui Q allika esialgset radikaalsust toetas saabuva jumalariigi ootus ja see intensiivistus sõja ajal veelgi enam, siis teine suund oli Jeesuse õpetuste spiritualiseerimine ja veelgi teravam lahutamine argimaailmast. See väljendus 2. sajandi keskpaiku m.a.j valminud Tooma evangeeliumis. Selles tekstis, mis taas esitab ainult Jeesuse ütlusi, on Jeesus tarkuseõpetaja, kes kõneleb taevase Tarkuse (üks Jumala eneseväljendusist juutluses) autoriteediga. „Ning ta ütles: kes iial leiab nende sõnade tõlgenduse, ei võta maitsta surma. Ütles Jeesus: Ärgu lakaku otsija otsimast, kuni ta leiab, ning kui ta leiab, (siis) ta on vapustatud, ning kui ta on vapustatud, (siis) paneb ta imeks ning hakkab valitsema kõiksuse üle.“ (Tm 1 ja 2) Oma sõnadega annab Jeesus pääste osaks neile, kes on võimelised teda mõistma. Tegu on hoiakuilt gnostilise arusaamaga. Gnostitsismist ja selle õpetusist tuleb juttu edaspidi.

Markuse evangeelium on meile kättesaadavaist kõige vanem. Erinevail hinnanguil on see kirjutatud kas vahetult enne templi hävitamist aastal 70 m.a.j või siis mõni aasta hiljem. Eespool sai juba mainitud, et see evangeelium seab oma põhiraamiks Jeesuse kannan-

tuslool, millesse siis kõik muu on haaratud. Kogukond, kellele Markus kirjutab, on mittejuutidest kristlased, kes elavad Rooma impeeriumi linnade kõigi teiste mittejuutide seas. Ajad olid pingelised ja kristlasi üldiselt samastati kogu ülejäänud maailma vastu mässavate juutidega. Tagakius ja kannatused olid Markust lugevale kogukonnale argikogemuseks. Neis oludes on Markuse evangeeliumi teemaks messiasaladus – Jeesus tuleb kui Jumala poolt läkitatud Salvitu, kuid teda ei tunta ära. Ja teda ei saagi ära tunda, sest inimesed ei oska oodata, et Jumal läkitas ta Inimese Pojana, kes peab kannatama. Kui jünger Peetrus viimaks taipab, et Jeesus on Messias, keelab viimane tal sellest valjult kõnelda ja hakkab rääkima oma peatsetest kannatustest. Jeesus on teinud imesid ja tervendanud, tema ümber on kogunenud rahvahulgad ja ta on neid õpetanud – kuid kõigest sellest pole kasu, kui ta ei lase end kinni võtta ja hukata. Jeesuse arreteerimise ja hukkamise stseenid on oma naturalistlikkuses õõvastavad. Ketsemani aias palvetades on ta ükski, ta jüngrid magavad. Kui teda kinni võtma tullakse, põgenevad tema poolehoidjad viimseni. Tema lähim jünger Peetrus salgab ta veel samal õöl. Hukkamise eel Jeesust pekstakse, pilgatakse ja mõnitatakse. Mõnitused jätkuvad ka siis, kui ta on juba ristil: „Messias, Iisraeli kuningas, astugu nüüd risti pealt alla, et me näeksime ja usuksime!“ (Mk 15,32) Ristil olev Jeesus tunneb end hüljatud olevat ka Jumalast ja ta hüüab ahastuses: „Mu Jumal, mu Jumal, miks Sa mu maha jätsid?“ (s 34) Kõrvalseisjad kuulevad valesti ja arvavad, et ta hüüab appi prohvet Eelijat. Nad pakuvad talle juua tuimestusrohtu, et sportlikust huvist näha, kui kaua ta vastu peab: „Noh olgu, eks me näe, kas Eelija tuleb teda maha võtma!“ (s 37) Kui Jeesus valju häälega kisendades sureb, lausub kohalviibiv rooma sõdur viimased põlglikud pilkesõnad: „See inimene oli tõesti Jumala Poeg!“ (s 39) Kõik need on aga asjad, millega võimude poolt tagakiusatavad kristlased vägagi hästi tuttavad olid. Tõelises valus ja ehtsa piinamise ajal ei ole kasu sellest, et sa suudad väikese imesid teha või oled tark. Säärastel puhkudel on kõige üldlevinum kogemus ahastus, hüljatus ja üksiolek. Markuse lugejad võisid siin teada, et ka nende Päästja oli kannatanud. See on ehk parim lohutus, mida üks kirjandusteos usklikule inimesele pakkuda suudab. Evangeelium lõpeb üllatavalt. Naised lähevad kolmandal

päeval hauale ja leiavad selle tühjana. Valges kuues nooruk ütleb neile, et Jeesus on üles tõusnud. Ootamatus ja šokk on nii suured, et naised põgenevad kabuhirmus. Ja rohkem ei midagi. Hilisematel aegadel on selle ootamatu lõpuga rahulolematud käsikirjade ümberkirjutajad siia erinevaid uusi lõpuvariante välja pakkuda üritanud, kuid algne lõpp on kahtlemata just see naiste üllatus ja kabuhirm – ja see on tegelikult väga kõnekas. Kazantzakis laseb Jeesuse viimastel sõnadel „See on lõpetatud!“ kõlada võidukalt, uuele algusele viitavalt. Nii ka Markuse evangeeliumis – lugeja tajub, et see kohutava kannatuse ja valu lugu on ainult sissejuhatus millelegi, mis tuleb hiljem, millelegi uuele ja palju lootusrikkamale.

Ligikaudu 80.–85. aasta paiku m.a.j kirjutatud Matteuse evangeelium kasutab oma sõnumi koostamisel ära nii Q allika kui Markuse tekstid. Kuid olud on teised ja kogukonna probleemidki uuelaadsed. Evangeelium on kirjutatud tõenäoliselt kas Põhja-Galileas või Lõuna-Süürias, kuhu sõja järel paljud juudid elama olid asunud. Juutluses oli see teisenemiste ja muutuste aeg. Mitmed senised usuvoolud olid maa pealt pühitud ja variserid suurendasid järk-järgult oma mõjuvõimu. Matteuse-kogukond koosnes põhiosas ilmselt Jeesusesse uskuvatest juutidest, kelle hulgas võib-olla oli ka paganaid. Pauluse poolt ellu viidud juutluse identiteedipiiride avamine oli selle kogukonna jaoks igatahes juba teoks saanud. Samas pidid nad pidevalt kokku puutama tõsiasjaga, et suurem osa juutkonnast selsamal põhjusel neid omaks ei võtnud. Ja neis oludes on Matteuse Jeesus kõigepealt üdini Iisraeli mees. Tema tulek on ette ennustatud Pühades Kirjades ja evangelist näeb vaeva, et ikka ja jälle ühe või teise Jeesusega juhtunud sündmuse järel öelda: „Siis läks täide, mis on üteldud prohvetite kaudu.“ Jeesuse loo jutustamisel kasutab evangelist hoolega juutidele tuttavaid kujundeid. Nii läheb Jeesus mäele, istub maha ja hakkab õpetama nagu Mooses. Sealsamas kinnitab ta: „Ärge arvake, et ma olen tulnud Seadust või prohveteid kummutama. Ma ei ole tulnud neid kummutama, vaid täitma. Tõesti ma ütlen teile: ükski täpp ega ükski kriips ei kao Seadusest seni, kuni taevast ja maa püsivad, kuni kõik, mis sündima peab, on sündinud!“ (Mt 5,17–18) Jeesus on seadusevaga juut, kelle õpetused ületavad seejuures variseride piibliseletuse: „Sest ma ütlen

teile: kui teie õigus ei ole märksa suurem kui variseride ja kirjatundjate oma, ei saa te taevariiki sisse!“ (s 20) Mõistest „jumalariik“ on Matteusel üldjuhul saanud palju universaalsema kandvusega „taevariik“. Jeesus peab pikki ja teravaid kõnesid variseride vastu ja kinnitab, et tulevik on nende päralt, kes „ametliku juutluse“ poolt hüljatud on. Taas näeme, et olemuslikult on siin tegu poleemikaga erinevate „judaismide“ vahel: ühel pool variserid, teisel poolt paganate suhtes avatud juudikristlus. Sellele vastavalt lõpetab Matteus oma evangeeliumi Markusest erinevalt, üllatuse ja hirmu koha järel jutustatakse lugu edasi ja viimases stseenis seisab ülestõusnud Jeesus koos oma jüngritega mäetipus ning annab neile käsu minna misjonisõnumiga kogu maailma.

Umbes samal ajal on Matteusest sõltumatult Markuse evangeeliumi ja Q allikat kasutades kirjutatud ka Luuka evangeelium koos Apostlite tegude raamatuga. Need raamatud on mõeldud üheks tervikteoseks, mille üldteemaks on evangeeliumi levimise lugu. Heas kreeka keeles ja stilistiliselt elegantne teostepaar on kirjutatud paganakristlaste positsioonidelt. Sõna „kristlased“ kerkib esile just Apostlite tegude raamatus ja seoses esimese valdavalt mittejuutidest koosneva koguduse tekkega Antiookias. Sotsiaalselt oli selle sõna kasutuselevõtu taga ilmselt soov näidata, et paganaliku taustaga Messias Jeesusesse uskujad on midagi enam kui juudid. Eriti Apostlite tegude raamat tegeleb paganate jaoks olulise dilemmaga: kas kristlased saavad olla head Rooma kodanikud? Vastus on muidugi jaatav. Mitte ainult et apostel Paulus oli Rooma kodanik, vaid ka Jeesuse õpetused ja käitumine on üldiselt roomasõbralikud. Luuka Jeesus on mees, kes tuli Jumala väes ja kelle tulekut oli ette kuulutatud. Ta tuli nende juurde, kes Jumalat kõige rohkem vajasisid – haigete ja patuste juurde. Ta ei hoolinud ka juutide poolt neile endile seatud piiridest ja tema lahkus ületas need. Pilatus osales tema ristisurmas vastu tahtmist (samasuguse idee leiame ka Matteusel) ja Rooma väeülem, kes on Jeesuse ristisurma tunnistaja, seekord mitte ei mõnita Jeesust (nagu Markusel), vaid ülistab Jumalat: „See inimene oli tõesti õige!“ (Lk 23,47).

Omaette kõnekaks teemaks on siinkohal Lk 23,34 tekstiprobleem. Selles salmis on ristilöödu palve oma hukkajate eest: „Isa, anna neile

andeks, sest nad ei tea, mida nad teevad!“ Paljudest erinevatest vana-dest käsikirjadest on see välja jäetud, kahtlemata põhjusel, et ümberkirjutajate meelest Jumal ei olnud siiski Jeesuse palvet täitnud. Jeruusalemm ja selle tempel olid ju hävitatud – seesama Jeruusalemm, mille mõistmatuse ja kurva saatuse pärast Jeesus evangeeliumis nutnud oli. See väljajätt peegeldab samas aga selgesti hilisemate sajandite kristlaste veendumust, et kristlus ja juutlus on põhimõtteliselt erinevad asjad. Luuka puhul see päriselt nii veel ei ole, kuid impeeriumikuuleka kristluse idee teine pool on see, et ta näitab juute küllaltki negatiivses valguses. Apostlite tegude raamatus on just traditsioonilise juutluse esindajad need, kes kristluse levikut takistavad ja mitmesuguseid pahandusi korraldavad. Jeesus aga on see, kes hoolimata surmast oma ülekohtuste kaasmaalaste käe läbi on Jumala poolt õigeks mõistetud ja kelle sõnum on suunatud universaalselt kogu maailmale. Jeesuse surma tõlgendamine ohvrisurmana Luukal peaaegu puudub, sest see on miski, mis on huvitav juudile, mitte aga paganale.

Ligikaudu aastal 100 m.a.j valmis neljas ja viimane Uue Testamendi evangeelium – Johannese evangeelium. Siinne Jeesuse-pilt on eelnimetatutest väga erinev. Alustagem Jeesuse keelekasutusest: Markuse ja sellel põhinevate Luuka ning Matteuse evangeeliumi Jeesus esineb teravmeelselt, kasutab oma kõnes palju kaasahaaravaid piltlikke kujundeid ning tema ütlused on enamasti tabavad ja lühikesed. Johannese Jeesus peab pikki meditatiivseid kõnesid, mis tõstavad inimese tema argimaailmast välja jumalike asjade juurde. Kui varasemate evangeeliumide Jeesus kuulutab ligidalolevat jumalariiki, siis Johannese Jeesus ilmutab ennast: „Mina olen maailma valgus! Mina olen eluleib! Mina olen tee, tõde ja elu!“ (Jh 8,12; 6,35; 14,6) Äärmiselt kõnekad on Jeesuse arreteerimise ja hukkamise stseenid Markuse evangeeliumi taustal. Kui Markuse evangeeliumis jätsid sõduritesalga tulles kõik Jeesuse maha, siis Johannese evangeeliumis ilmub Jeesust kinni võtma terve kohort sõdureid (umbes 600 meest). Ja seekord ei ehmu mitte jüngrid, vaid Jeesusega kohtunud sõdurid, kes kõik langevad näoli maha. Jeesus valitseb olukorda lõpuni ja annab ennast sõdurite kätte alles siis, kui need on lubanud ta jüngritel minna. Ristil korraldab ta oma perekonna-asju ja hoolitseb, et ta ema eest hoolet kantaks. Siis tuleb valu

vaigistava äädika kord, ent seekord nõuab Jeesus seda ise, et Kiri täide läheks, ja sureb, lausudes: „See on lõpetatud.“ (Jh 19,30) Jeesuse surmapäev on evangeeliumides erinev. Kui teistes evangeeliumides sööb Jeesus oma jüngritega paasatalle, siis Johannese evangeeliumis sureb ta samal ajal, kui paasatallesid tapetakse (s.t päev varem). Sõnum on ühemõtteline: Jeesus mitte ei söö paasatalle, ta on paasatall. „Sest minu liha on tõeline roog ja minu veri on tõeline jook. Kes minu liha sööb ja minu verd joob, see jääb minusse ja mina temasse.“ (Jh 6,55–56) Juudi toidureeglite kohaselt oli vere joomine täiesti vastuvõetamatu asi. Siit jõuamegi Johannese evangeeliumi lugejate enesemõistmiseni. Pinge juutide ja Johannese kogukonna vahel on evangeeliumis ilmselge. Kui Markuse evangeeliumis nõudis Jeesuse hukkamist „rahvajõuk“ ja ligi 15 aastat hiljem Matteuses „kogu rahvas“, siis Johannese evangeeliumis on kurja juureks „juudid“. Samas nähtub evangeeliumi sõnakasutusest (nt „Iisrael“ on positiivne mõiste) ja temaatikast, et ka Johannese evangeeliumi lugejad olid rahvuselt juudid. Sel ajal austati sünagoogides üha enam Toorat, Seadust. Templi asemel sai nüüd sakraalseks objektiks „Jumala sõna“. Johannese evangeeliumis on aga „Jumala sõnaks“ Toora asemel Jeesus. Ja tekstist leiame me viite sellele, et kes iganes Jeesuse Messiaks tunnistas, heideti juutide poolt sünagoogist välja (Jh 9,22). Jeesuse ajal oli sünagoogide roll märksa tagasihoidlikum kui sajandivahetusel, seepärast on ilmne, et siin on tegu kahe juudi usuvoolu vastuoludega, kusjuures Johannese kogukond oli kaotajaks pooleks. Nii esitabki see evangeelium meile väga üleva ja universaalsuse taotlusega pildi Jeesusest kui kogu kõiksuse valitsejast, kes ometi, kui ta omade juurde tuli, viimaste poolt tagasi lükati – samal moel nagu tema järelkäijadki.

Jeesuse-piltide mitmekesisuse kõrval lahknes esimeste sajandite kristlik traditsioon ka Jeesust saatnud jüngrite hindamises. Käesolevas järelsõnas ei ole võimalik kõigist jüngritest kõnelda, seepärast olgu valitud ainult üks. Kõige selgemini ilmneb see lahknemine suhtumistes Juudas Iskariotti, Siimona poega. Juba tema nimi Iskariot on salapärase ja andnud alust mitmesugusteks spekulatsioonideks. Kõige levinum arusaam on, et kreeka *Iskariōtēs* tähendas algselt „meest Kerijotist“ (heebrea *’iš qerijōt*). Selle kõrval on aga arvatud ka, et see võis tähis-

tada sikariooti ehk sikarit või et selle taustaks on aramea juur *sqr*, mis tähendab punast värvi ja viitab sellele, et Juudal olid punased juuksed ja habe. Kuid olgu nüüd nimega lood kuidas on, Juudale mõeldes on traditsioonis esiplaanil siiski vaid üks tegu: see, et ta teatas Jeesuse asukoha võimudele ja need said Jeesuse kinni võtta ning hukata.

Markuse evangeeliumis räägitakse üsna napilt sellest, et Juudas andis ülempreestritele infot ja sai selle eest raha. Juuda motiivid jäävad avamata. Paasasöömaajal mainib Jeesus, et üks ta jüngreist „annab ta üle“. Siinkohal kasutatud sõnal ei ole otseselt reetmise tähendust, pigem võib kõnelda „üleandmisest Jumala ettemääratuse alla“. Jeesus kuulutab seejuures üleandjale häda – mis algses kontekstis on kaastunde väljendus. Jeesuse enda elu oleks olnud kergem, kui üleandja poleks sündinud, kuid üleandja tulevik on veelgi süngem. Mõni aeg hiljem, Ketsemani aias, tervitab Juudas Jeesust sõbrasuudlusega ja viimane võetakse kinni. Selles loos on kaks elementi, mis kujundavad lugeja suhtumise Juudasse selgesti negatiivseks. Esiteks fakt, et ta võtab raha, ja teiseks asjaolu, et ta annab Jeesuse ära suudlusega. Juba siin tuleb seejuures esile ettemääratuse ja vabaduse paradoks. Ühelt poolt Messias pidigi ju kannatama, tema „üleandmine“ oli osa jumalikust plaanist. Kuid teiselt poolt jäid Juuda teo motiivid tema kaasjüngritele arusaamatuks ja nii oskasid nad Jeesuse harjumatu lahkuse kõrval Juuda suhtes ainult Juudast ennast süüdistada. Vahest seostub see Markuse lugejate võimaliku elukogemusega tagakiusudes: nende usk veenis neid, et mis ka ei juhtuks, kõik on Jumala kätes, ja kui nad peavad kannatama, siis jagavad nad kannatava Inimese Poja saatust. Aga teisalt olid neilgi omad reeturid, kes neist võimudele teatasid. Ja siin sai säärasele ainult kaasa tunda, kogusid nood ju ise oma tegudega tuliseid süüsi endale pea peale.

Matteus võimendab Markuse lugu vahendades Juuda süüd. Nüüd on Juudas ise see, kes ülempreestritelt raha küsib ja kolmkümmend hõberaha vastu võtab. Rahasumma suurus on sümbolise väärtusega ja markeerib Matteuse lemmikteemat, Pühade Kirjade täideminekut. Sakarja prohvetiraamatu 11. peatüki allegoorias annavad prohvetile vaenulikud lambakaupmehed (kes esindavad Iisraeli maiseid võime) talle palgaks kolmkümmend hõbeseeklit. See on solvavalt väike

raha (orja hind) ja on selge, et valitsejad pilkavad Jumalat. Jumal käsib prohvetil raha templis pottsepaie visata. See lugu on ka järgmise Matteuse suurema täienduse aluseks – nimelt kahetseb Juudas hiljem oma tegu ja viskab sõnadega „Ma olen süütu vere ära andnud!“ raha templisse maha. Ülempreestrid aga leiavad, et tegu on vere hinnaga, miska see raha rüvedana templisse enam ei kõlba. Nad ostavad selle eest pottsepa põllu, mida hakatakse Verepõlluks nimetama. Juudas aga poob ennast üles. Matteuse Juudas on lugejale hoiatuseks toodud näide usutaganejast, kelle tegevus viib ta Pühadest Kirjadest tuntud nurjatute hulka.

Luukas jutustab Markuse lugu ümber omal moel ja Matteusest erinevalt. Nüüd on Juudas selgesti reetur (ta kasutab vastavat sõna) ja ettemääratuse-inimvabaduse paradoks on asendatud kosmilise võitluse motiiviga. Juuda sisse oli läinud Jeesuse ürgvaenlane saatan, kes selle reetmise põhjustas. See muidugi ei vabasta Juudast süüst ja ka Luuka käsitluses on tema surm näiteks sellest, et Pühad Kirjad on täide läinud. Kuid võrreldes Matteusega, sureb Juudas teisiti. Luukas kinnitab Apostlite tegude raamatus, et Juudas ise ostis ülempreestritelt saadud raha eest põllu. Verepõllu nime sai see paik Luuka teatel seoses sellega, et Juudas on seal „käkaskaela kukkudes lõhki läinud ja kõik ta sisikond on välja valgunud.“ (Ap 1,18) Kujund rasketest sisehaigustest ja sisikonna lõhkimine kust on piiblitraditsioonis seotud Jumala karistusega. Needsamad ideed said hiljem veelgi värvikamalt edasi jutustatud. 2. sajandi kirikukirjanik Papias teatab: „Juuda maine elujärg oli rabav näide vagadusetusest. Tema keha tursus üles sellises ulatuses, et isegi sealt, kust vanker pääses vabalt läbi, tema ei pääsenud. Ta lõmastatigi vankri poolt, nii et ta lõhkes ja soolikad valgusid välja. Näiteks tema silmalaud paistetasid sellisel määral, et räägitakse, et ei ta ise suutnud näha mitte mingisugust valgust, ega suudetud tema silmi näha isegi arsti abivahenditega: sellisele sügavusele olid ta silmad vajunud välise pinna alla. Ja pärast mõningast lamamist omaenese põllul ta keha lõhkes.“ Säärane Juuda surma piltlik ebaloosulikkus rõhutab tema rolli saatana marionetina. Juudas kehastab temas tegutseva kuradi kurjust ja selle tagajärgi. Ja nagu näeme, ei vabasta see teda süüst. Luuka evangeeliumi / Apostlite tegude kaksikjutustuses on Juudal vaid episoo-

diline roll. Juudas on üks neist, kes astub vastu Jeesuse hea sõnumi levimisele ja maksab selle eest. Jeesusele osaks saanud ülekohtu pöörab Jumal võiduks tema ülesäratamisega surnuist ja siit siis sõnum lugejaile: Jumala tegevust ei suuda takistada miski.

Ka Johannese evangeeliumis räägitakse Juudast kosmilise võitluse perspektiivis. Et see evangeelium on kirjutatud otseselt inimeste usuleveenmise eesmärgil, siis on lugeja jaoks valguse ja pimeduse, hea ja kurja vahel olevikulised. On kaht sorti inimesi: need, kes armastavad valgust, tulevad Jeesuse juurde, ja need, kes armastavad pimedust, sest nad teevad kurja, lükkavad Jeesuse tagasi. Lugeja peab jõudma otsusele, kumba seltskonda ta kuulub. Juudas on hoiatavaks näiteks pimeduse-inimesest, kes tuleb Jeesuse juurde vaid näiliselt, jäädes ometi kurjaks. Jeesus muidugi teab seda: „Eks ma ole teid kaksteistkümmend välja valinud, ent üks teie seast on kurat.“ Aga seda ütles ta Juudas Iskarioti kohta, sest see kavatses teda reeta.“ (Jh 6,70–71) Juudas on jüngritegrupi kukruhoidja, kes teiste tagant varastab. Nii kaebab ta näiteks Jeesuse järgijate „ebamõistliku“ rahakasutuse pärast siis, kui Jeesust salvitakse kalli lõhnasalviga. Ta räägib silmakirjalikult, et salvi mahamüümisest saadud raha võiks anda vaestele, kuid tegelikult soovib ta seda endale. Ent oma kurjuses ja ahnuses ta ei taipa, et Jeesuse plaanides on ta kõigest „hukatuse poeg“, kelle tegevus on lubatud vaid selleks, et Kiri täide läheks (Jh 17,12). Johannese evangeelium on kirjutatud oludes, kus Jeesus-kogukond üha kibestunumalt tajus oma äralõigatust ülejäänud kaasmaalastest, seetõttu seostub Juuda reetmine kõigi „juutide“ Jeesuse-vastasusega. Hilisemale kristlikule antisemitismile on Johannese evangeelium selles plaanis, hoolimata tema Kristuse-pildi ülevusest ja ilust, kahjuks viljakaks kasvupinnaseks olnud.

Nende arengute kõrval on aga märkimisväärne, et esimestest kristlikest sajanditest võime leida ka hoopis teistsuguseid hinnanguid Juudas Iskarioti tegevusele. Meie allikaks on siin gnostiline Juuda evangeelium, mis arvatavasti pärineb vähemalt 2. sajandi keskpaigast. See oli aeg, mil Rooma impeeriumis leviv kristlus võttis mitmesuguseid uusi vorme. Üheks suunaks, mis hääbuva juudikristluse ja jõudu koogu varakatoliikluse kõrval elujõuliselt arenes, oli gnostitsism. Tegu

oli mitmepalgelise liikumisega, mille haarmed ulatusid kristluse kõrval muuhulgas ka juutluse tarkusetraditsioonidesse, hellenistliku maailma filosoofiakoolkondade õpetusisse ja Pärsia zoroastrianismi. Jeesuse kuulutus jumalariigist kui radikaalselt uuest maailmast teines siin arusaamaks, et materiaalne maailm ise on päästmatult kuri, kuid et sellest ülemana eksisteerib mittemateriaalne tõe maailm, millesse valitutel on võimalik pääseda. Sõna „gnostitsism“ tuleb kreeka sõnast *gnōsis*, mis tähendab taipamist. Gnostikud on need, kes on taibanud ja teavad pääsemise saladusi. Gnostikute vastavad seletusskeemid on küllalt mitmekesised, järgnevas on Juuda tegevuse mõistmiseks esitatud mõned Juuda evangeeliumi olulisemad põhiideed.

Pääsemine ei saa osaks kõigile. „Selle“ põlvkonna inimesed kuuluvad maa peale. Nad koosnevad ihust, hingest ja vaimust. Ihu on inimese materiaalne osa, mis riietab hinge, inimese tegeliku olemuse. Vaim on ihu elujõud. Kui vaim lahkub, siis ihu sureb ja hing koos temaga. „Selle“ põlvkonna inimestele on vaim antud peangel Miikaeli poolt ajutiseks, et nad võiksid teenida. Selle kõrval on olemas aga ka „tolle“ põlvkonna inimesed, kes kuuluvad jumalike olendite maailma. Jeesus õpetab Juudast: „Iga inim põlvkonna hinged surevad. Kui *need* [s.t jumalikku maailma kuuluvad] inimesed aga on lõpetanud oma kuningriigi aja ja nende vaim lahkub neist, nende ihud surevad, kuid nende hinged saavad elama ja nad võetakse üles.“ Jumalikus maailmas osalevates inimestes on jumalikkuse säde, mis eristab nad teistest. Jumalategagi on lood nii, et Jeesuse jumal ei ole juutide looja jumal. Jeesus on tulnud sõnumeid tooma, kuid ainult valitud mõistavad teda. Just neis seostes avaldub nüüd Juuda tegevuse ja olemuse tõeline tähendus.

Evangeeliumi avasteenis leiab Jeesus (kes muide sageli oma jüngerite sekka lapse kujul ilmub) jüngerid oma vagadust harjutamas. Jeesuse tulles lausuvad jüngerid tänupalve toidu eest. Teksti keelekasutus viitab, et tegu on Jeesuse viimase õhtusöömaaja kirjeldusega. Jeesus hakkab aga jüngerite tegevuse peale naerma. Viimased ei saa aru, milles asi – nad on ju kõik õigesti teinud. Jeesus seletab, et ta ei naera nende üle, sest nad ei tee seda omast peast, vaid et nende kaudu kiidetakse nende jumalat. Säärane lugupidamatus jumala vastu on jüngerite

meelest kohatu: „Isand, sina oled meie jumala poeg.“ Jeesus vastab: „Kuidas te mind tunnete? Tõesti ma ütlen teile, et ükski inimpõlvkond teie seas ei tunne mind.“ Säärane vastandamine vihastab jüngerid ja järgnevas konfrontatsioonistseenis ilmutab kohast aupaklikku alandlikkust ainult Juudas: „Ma tean, kes sa oled ja kust sa oled tulnud. Sa oled surematu Barbelo aionist. Ja ma ei ole kõlvuline nimetama selle nime, kes sind on saatnud.“ Siit alates on selge, et Jeesuse jüngeritest kuulubki vaid Juudas jumaliku põlvkonna inimeste sekka. Jeesus õpetab nüüd Juudast korduvalt teistest eraldi.

Kord palub Juudas luba kõnelda oma nägemusest. Naerev Jeesus on nõus. Juudas sõnab, et ta nägi nägemuses end kaheteistkümne jüngri poolt kividega surnuks visatavat ja seejärel jõudis ka hiigelsuurde majja, kus oli palju rahvast. „Õpetaja, võta mind nende inimeste juurde kaasa.“ Jeesus vastab, et ühelgi surelikul pole võimalik sinna paika pääseda. Juudas küsib seepeale, et kas temagi seeme (st inimhinge jumalik osa) on valitsetud selle maailma valitsejate poolt (st et kas ta on siis nagu teisedki jüngerid). Jeesus sõnab, et Juudas saab palju leinama, kui ta näeb kuningriiki ja kogu selle põlvkonda. Juudast ootab eriline saatust isegi jumalikkude põlvkonda kuuluvate inimeste seas. Jeesus ütleb: „Sinust saab kolmeteistkümnes ja sind hakkavad teised põlvkonnad needma – ja sina saad valitsema nende üle. Viimseil päevail nad neavad sinu tagasiminekut üles püha juurde.“

Kaks lõpusteeni võtavad selle loo kokku. Kõigepealt Jeesuse viimane vestlus Juudaga. Juudas küsib, mida saavad tegema kõik need, kes Jeesuse nimesse on ristitud. Vastuse kohal on käsikiri puudulik, kuid järgnev on ühemõtteliselt arusaadav: „Aga sina edestad nad kõik. Sest sina ohverdad inimese, kes mind riietab. Juba on su sarv tõstetud, sinu viha on läidetud, sinu täht on eredalt näidanud, ja su süda on... [...] Vaata, sulle on kõik öeldud. Tõsta üles oma silmad ja vaata pilvele ja valgusele selle sees ja tähtedele selle ümber. Täht, mis näitab teed, on sinu täht.“

Sellele järgneb viimane stseen: „Nende ülempreestrid pomisesid, kuna ta [Jeesus] oli läinud külalisteruumi oma palveks. Aga mõned kirjatundjad olid hoolikalt pealt vaatamas, et teda palve ajal kinni võtta, sest nad kartsid rahvast, kuna teda peeti kõigi poolt prohvetiks.“

Nad lähenesid Juudale ja ütlesid talle: „Mida sina siin teed? Sa oled Jeesuse jünger.“ Juudas vastas neile, nagu nad soovisid. Ja ta võttis vastu natuke raha ja andis ta neile üle.“

Papiase poolt jutustatud Juuda võika suremiseloo taustal on ilmne, et Juuda evangeeliumis on ka oma ajalooline tõetera. Juuda vastandamine kõigile teistele jüngritele peegeldab üsna ilmselt 2. sajandi olusid, kus Juuda evangeeliumi produtseerinud gnostikute grupp oli teravais vastuoludes kujuneva varakatoliikliku kristlusega: nemad viskavad Juuda kividega surnuks, nemad neavad teda, nemad teenivad vaid selle maailma jumalat ja ei ole suutnud mõista mitte midagi sellest, kes Jeesus oli ja milleks ta tuli. Ja muidugi ei suuda nad aru saada, et Jeesuse reetmine oli ülevaim tegu, mida keegi üldse teha sai. Me näeme, et eri usurühmituste vahelisse võitlusse oma ideede eest on haaratud mitte ainult Jeesus, vaid ka teised kristliku traditsiooni tegelased. Ehkki Juuda evangeelium jutustab otsesõnu oma lugu Jeesusest ja Juudast, lugesid selle lugejad siit lugu iseendast, nende salajasest maailma ületavast enesemõistmisest ja teadmisset, et ükskõik kui viltu teised neile ka ei vaataks, võivad just nemad naerda koos laps-Jeesusega ja järgida Juuda kõrval oma tähte.

Kazantzakise Juudas sarnaneb mõneti just Juuda evangeeliumi Juudaga: ta teeb oma tööd ja Jeesust reetes täidab ta Jeesuse enese tahet. Seda, et see on vähemalt ajalooline võimalus, kinnitab ka eeltoodud ülevaade varakristlikest Juuda-traditsioonidest. Ei kanoonilised ega ka kaanonivälised tekstid tea midagi Juuda motiividest ja kasutavad tema kuju ära igaüks oma erinevatel vahetutel eesmärkidel. Niisiis – mis tegelikult juhtus, seda me ei tea. Tasub mainida, et tänapäeval on mitmeid piibliteadlasi, kes oletavad Kazantzakisega samas suunas.

Eeltoodud tekstinäited ilmestavad ka väidet, et kristluse kujunemine oma põhijoontelt selliseks, nagu meie seda tänapäeval tunneme, võttis sajandeid aega. Nagu nägime, ei olnud ka kristlus neil aegadel ühtne isegi oma Jeesuse-kujutelmade poolest, muudest teemadest rääkimata.

Nikos Kazantzakise Jeesuse-käsitlus, milles põhilise teemana tõstatub Jeesuse kiusatus elada tavalist elu, oleks esimestel kristlikel sajan-

ditel olnud ilmselt arusaamatu, sest kirjutati lähtuvalt teistsugustest kaanonitest ja eeskujuks tõsteti ikka erakordseid kangelasi. Või kas oleks? Kui mõelda sellele, mida Jumalasse uskumine toonase ajastu kristlastele tähendas, kui sageli neilt oodati enesesalgamist ja koguni surmapiinadesse minekut, siis arvan, et nad oleksid Kazantzakise romaani leidnud äärmiselt kõneka olevat. Emotsionaalselt haakub romaanis esitatud kõige enam Markuse Jeesuse-pildiga. Vahe on siin ainult selles, et toona ei olnud kombeks inimese siseheitlustest eriti avalikult kõnelda.

Asjast huvitatutel, kes soovivad siintoodud küsimustega lähemalt tutvuda, on soovitatav lugeda Gerhard Krolli raamatut „Jeesuse jälgedel“ (Johannes Esto Ühing, Tartu 2002). See raamat käsitleb küll teemat käesolevast järelsõnast erinevas perspektiivis, kuid samas on tegu väga infomahuka ja kasuliku teosega.

Ain Riistan